

عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتحاد راهبردی ترکیه و جمهوری آذربایجان

مهرداد صالحی یگانه* - دکتر آرش رئیسی نژاد**

This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

چکیده

با روی کارآمد حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ تحت تأثیر دیدگاه داوود اوغلو ارتباط گسترده با محیط پیرامونی در دستور کار مقامات ترکیه قرار گرفت. از این رو، ترکیه تلاش کرد تا ارتباط خود را با جمهوری آذربایجان افزایش دهد. روابط آنکارا-باکو، در جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ عمق بیشتری پیدا کرد و با «اعلامیه شوشی» به اوج خود رسید. اعلامیه شوشی را می‌توان سنگ بنای روابط ترکیه و جمهوری آذربایجان در تحولات جدید دانست. بیانیه شوشی به وضوح هماهنگی سیاست کلی در حوزه‌های نظامی، سیاسی و سیاست خارجی را بیان می‌کند. در واقع، این سند بیانگر اتحاد راهبردی بین ترکیه و جمهوری آذربایجان است. از این رو، در این مقاله با روشی توصیفی تحلیلی و با بهره‌گیری از چارچوب نظری سه سطح سه حوزه‌ای محی‌الدین مصباحی که یک خوانش ویژه از ژئوپلیتیک است و یک دید سه‌جانبه از سیستم بین‌المللی با سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی و سه حوزه مرتبط به هم و در عین حال متمایز ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر، ارائه می‌دهد، تلاش شده است به این پرسش که چه عواملی سبب تکوین و تعمیق اتحاد راهبردی بین ترکیه و جمهوری آذربایجان شده است؟ پاسخ داده شود. نتیجه کلی مقاله نشان می‌دهد که مجموعه‌ای از عوامل ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیک و ژئوکالچر در سه سطح بین‌المللی، منطقه‌ای و داخلی سبب تکوین و تعمیق اتحاد بین ترکیه و جمهوری آذربایجان شده است. در این پژوهش، روش گردآوری اطلاعات نیز به صورت استفاده از منابع مکتوب اعم از کتب، مقالات، اسناد و داده‌های اینترنتی است.

کلیدواژگان

اتحاد راهبردی، ترکیه، جمهوری آذربایجان، ژئواکونومیک، ژئوپلیتیک

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد روابط بین‌الملل دانشگاه تهران. / نویسنده مسئول / ایمیل: mehrdadsalehi74@ut.ac.ir
** دکترای روابط بین‌الملل، دانشگاه بین‌المللی فلوریدا، فلوریدا، ایالات متحده آمریکا.

مقدمه

فروپاشی شوروی یکی از ژرف‌ترین تحولات ژئوپلیتیکی بود که در اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی اتفاق افتاد. این تحول مهم ژئوپلیتیکی نه تنها موجبات سقوط نظام دوقطبی و پایان جنگ سرد را فراهم ساخت، بلکه منجر به شکل‌گیری تعداد زیادی دولت از جمله جمهوری آذربایجان شد. فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد ترکیه را با مجموعه‌ای از تهدید و فرصت روبه‌رو کرد. از یک‌سو، این کشور دیگر نقش استراتژیک دوران جنگ سرد را برای غرب نداشت، اما از سوی دیگر، آنکارا این فرصت را پیدا کرد تا نفوذش در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی را گسترش دهد. از این‌رو، ترکیه اولین کشوری بود که استقلال جمهوری آذربایجان را در ۹ نوامبر ۱۹۹۱ به رسمیت شناخت و روابط دیپلماتیک بین دو کشور در ۱۴ ژانویه ۱۹۹۲ برقرار شد. با روی کار آمد حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ تحت تأثیر دیدگاه داوود اوغلو ارتباط گسترده با محیط پیرامونی در دستور کار مقامات ترکیه قرار گرفت. از این‌رو، ترکیه تلاش کرد تا ارتباط خود را با جمهوری آذربایجان افزایش دهد. روابط آنکارا-باکو، در جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ عمق بیشتری پیدا کرده است و با «اعلامیه شوشی» به اوج خود رسید. اعلامیه شوشی را می‌توان سنگ بنای روابط ترکیه و جمهوری آذربایجان در تحولات جدید دانست. ترکیه و جمهوری آذربایجان در این اعلامیه بر اهمیت توسعه و اجرای سیاست خارجی مشترک تأکید دارند. بر اساس اعلامیه شوشی، طرفین به تلاش‌های خود برای تقویت ثبات و امنیت در منطقه قفقاز از جمله احیای روابط اقتصادی و حمل‌ونقل، عادی‌سازی روابط با کشورهای منطقه و تأمین صلح پایدار، ادامه خواهند داد. اعلامیه شوشی به تداوم و توسعه همکاری‌های نظامی نیز اشاره می‌کند. بر این اساس، طرفین به همکاری برای نوسازی نیروهای مسلح دو کشور مطابق با الزامات مدرن ادامه خواهند داد. دو طرف تبادل متخصصان و همچنین فناوری‌های مدرن را باهدف تقویت امنیت دفاعی و نظامی تشویق می‌کنند. این اعلامیه، نقشه راه آینده روابط دو کشور را در زمینه‌های انرژی، حمل‌ونقل، فناوری‌های صنایع دفاعی و نظامی، روابط اقتصادی و بشردوستانه، ترسیم می‌کند. در این اعلامیه به هماهنگی و توسعه همکاری‌های مربوط به مسائل استراتژیک منطقه‌ای و بین‌المللی مورد علاقه دو طرف در راستای توسعه پایدار جهان ترک تأکید شده است.

بر اساس اعلامیه شوشی، دو کشور بار دیگر بر پایداری خود به کلیه اسناد بین‌المللی امضا شده بین خود و پیمان قارص در ۱۳ اکتبر ۱۹۲۱ تأکید کردند. طرفین بر نقش دو کشور در اجرای کریدور راهبردی گاز جنوبی که به امنیت انرژی منطقه و اروپا کمک می‌کند و تنوع منابع و مسیرهای گاز طبیعی را تضمین می‌کند، تأکید می‌کنند. اعلامیه شوشی با قراردادهای نظامی - سیاسی قبلی بین دو کشور متفاوت است. قراردادهای قبلی همکاری دو کشور را نشان می‌داد؛ اما بیانیه شوشی به‌وضوح هماهنگی سیاست کلی در حوزه‌های نظامی، سیاسی و سیاست خارجی را بیان می‌کند. در واقع، این سند بیانگر اتحاد راهبردی بین ترکیه و جمهوری آذربایجان است.

¹. Davutoglu

از این رو، در پژوهش پیشرو تلاش می‌شود به این سؤال پاسخ داده شود که چه عواملی سبب تکوین و تعمیق اتحاد بین ترکیه و جمهوری آذربایجان شده است؟ در پاسخ، این فرضیه مطرح می‌شود که مجموعه‌ای از عوامل ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیکی و ژئوکالچر در سه سطح بین‌المللی، منطقه‌ای و داخلی سبب تکوین و تعمیق اتحاد بین ترکیه و جمهوری آذربایجان شده است. در مقاله حاضر با بهره‌گیری از چارچوب نظری سه سطح سه حوزه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی تلاش می‌شود فرضیه پژوهش به آزمون گذاشته شود.

۱- پیشینه

احمد یوسی^۱ در مقاله «همکاری نظامی آذربایجان و ترکیه در چارچوب برنامه ناتو و مشارکت برای صلح (PFP) (۲۰۱۵-۱۹۹۲)» روابط نظامی جمهوری آذربایجان با ناتو را در چارچوب روابط نظامی دوجانبه با ترکیه مورد ارزیابی قرار می‌دهد. یوسی استدلال می‌کند «از آنجایی که آذربایجان در دوران اتحاد جماهیر شوروی هیچ نیروی مسلحی از خود نداشت، پس از استقلال در سال ۱۹۹۱، اقدام به ایجاد ارتش ملی کرد و زمانی که بخشی از سرزمین آن توسط ارمنه اشغال شد، برای توسعه نیروی نظامی خود از ترکیه درخواست کمک کرد» (Yuce, 2016: 56-64). این مقاله تمرکز بر بعد نظامی - امنیتی روابط ترکیه و جمهوری آذربایجان دارد و سایر ابعاد روابط دو کشور را نادیده می‌گیرد. میناسیان نیلی^۲ در مقاله «تجلیات ترک محور در همکاری‌های نظامی - سیاسی ترکیه و آذربایجان» «به پویایی، اهداف و مقاصد اصلی برقراری روابط نظامی - سیاسی بین ترکیه و آذربایجان اشاره می‌کند. این مقاله با اشاره به بیانیه شوشی، توسعه همکاری‌های نظامی - سیاسی ترکیه و آذربایجان را به‌عنوان بخشی از برنامه‌های همگرایی جهان ترک با محوریت پان‌ترکیسم معرفی می‌کند» (Nelli, 2021: 44-53). در مقاله فوق‌الذکر نویسنده همکاری‌های ترکیه و باکو را صرفاً در چارچوب پان‌ترکیسم بررسی می‌کند در حالی که روابط باکو - آنکارا ابعاد گسترده‌تری دارد.

ولادیمیر آواتکوف^۳ در مقاله‌ای با عنوان «ترکیه و آذربایجان: یک ملت - یک دولت؟» همکاری‌های ترکیه - آذربایجان در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی، فنی، فرهنگی و بشردوستانه را مورد بررسی قرار می‌دهد. نویسنده وحدت آذربایجان و ترکیه در زمینه سیاسی بر اساس قالب‌های دوستی - دشمنی ارزیابی می‌کند و اشاره می‌کند «آنکارا و باکو هر دو در حال ایجاد روابط دوستانه با کشورهای ترک آسیای مرکزی هستند. در عین حال، ارمنستان را به‌عنوان یک دشمن مشترک در نظر دارند» (Avatkov, 2022: 90-100). تمرکز آواتکوف بیشتر بر نقش عوامل بیرونی در اتحاد باکو - آنکاراست در حالی که ما در این مقاله اتحاد دو کشور را در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی بررسی می‌کنیم. النور حسن میکائیل^۴ و همکاران در مقاله

^۱. Ahmet YÜCE

^۲. Minasyan Nelli

^۳. Vladimir Avatkov

^۴. Elnur Hasan Mikail

خود با عنوان «روابط اقتصادی و سیاسی ترکیه و آذربایجان» به بررسی روابط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جمهوری آذربایجان و ترکیه می‌پردازند (Mikail & others, 2019: 512-524). این مقاله صرفاً توسعه روابط اقتصادی دو کشور را بین ۱۹۹۰-۲۰۰۵ پوشش می‌دهد و به سایر ابعاد روابط دو کشور توجهی ندارد. زینب وطن‌خواه و بهرام نوازی در مقاله‌ای با عنوان «رویکرد ترکیه به بحران ناگورنو قره‌باغ» به این مطلب اشاره می‌کنند که «ترکیه در منازعه قره‌باغ به باکو کمک کرد تا پیروز شود و البته این پیروزی در درازمدت نیز به سود خود ترکیه خواهد بود. ترکیه از طریق سیاست‌های پان‌ترکیسم، جلوگیری از نفوذ ایران و روسیه در منطقه، و مشارکت در تولید نفت آذربایجان و انتقال آن از طریق خاک خود کمک کرد تا جنگ قره‌باغ به سود آذربایجان پایان پذیرد» (Vatankhah & Navazeni, 2020: 19-39). مقاله فوق هر چند اطلاعات مفیدی راجع به روابط دو کشور ارائه می‌دهد؛ اما چگونگی شکل‌گیری اتحاد بین این دو کشور را توضیح نمی‌دهد. در این مقاله تلاش می‌شود فرآیند اتحاد باکو و آنکارا در سه سطح بین‌المللی، منطقه‌ای و داخلی و سه حوزه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر مورد بررسی قرار گیرد. تاکنون هیچ اثری بدین صورت به این موضوع نپرداخته است. آثار موجود هر کدام به بخشی از عوامل تاثیرگذار بر اتحاد آنکارا و باکو توجه می‌کنند. در این پژوهش، ابعاد و سطوح مختلف اتحاد فوق‌الذکر مورد واکاوی قرار می‌گیرد که از این حیث پژوهشی جامع و متفاوت از سایر پژوهش‌های موجود در این زمینه است.

۲- مبانی نظری

مبانی نظری پژوهش پیشرو، بر خوانشی سه سطحی و سه حوزه‌ای از ژئوپلیتیک استوار است. ژئوپلیتیک، در پی تحلیل تأثیرات جغرافیا بر سیاست است. ژئوپلیتیک، درباره چگونگی تأثیر مؤلفه‌های جغرافیایی بر روابط میان دولت‌ها و تلاش برای سلطه جهانی است (Foster, 2006: 44). از این رو، ژئوپلیتیک، قدرت جغرافیا و نظم سلطه جهانی را به هم پیوند می‌دهد و بر نقش محدودیت‌ها و فرصت‌های جغرافیایی در اجرای سیاست تأکید می‌کند. بر همین مبنا، «هر کشوری با توجه به تحولات محیطی با کم و کیف متفاوت، با یک سیستمی از تهدید - فرصت‌ها مواجه است. این تهدید - فرصت‌ها در سه حوزه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر و در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی روی می‌دهند. در این سیستم از تهدید - فرصت‌ها دولت‌ها تلاش می‌کنند تا اقدامات تهدیدات را مهار یا تعدیل کنند و در عوض بیشترین استفاده را از فرصت‌ها ببرند. به بیان دیگر، دولت‌ها سعی در پیشینه‌سازی فرصت‌ها و کمیته‌سازی تهدیدات، دارند. از این رو، چارچوب سه سطح سه حوزه‌ای محی‌الدین مصباحی یک خوانش ویژه از ژئوپلیتیک است که یک دید سه‌جانبه از سیستم بین‌المللی با سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی و سه حوزه مرتبط به هم در عین حال متمایز ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر، ارائه می‌دهد» (Mesbahi, 2011: 11). (12) تهدیدات و فرصت‌ها در حوزه‌های مختلف قابلیت تسری پیدا می‌کنند و از سطوح منطقه‌ای

و بین‌المللی به سطح داخلی سرریز می‌شوند و بر عکس. همچنین تهدید - فرصت‌ها در یک حوزه قابلیت تسری به دیگر حوزه‌ها را دارند (Reisinezhad, 2019:7-9).

در این چارچوب ژئواکونومیک به‌عنوان شاخه‌ای از ژئوپلیتیک مطرح می‌شود و به عبارتی بُعد اقتصادی ژئوپلیتیک است. «ژئوپلیتیک شامل سه عنصر جغرافیا، سیاست و قدرت است. اقتصاد از طرفی یکی از ابعاد فضای جغرافیایی و از طرف دیگر یکی از ابعاد قدرت است. ژئوپلیتیک به طور ذاتی در دو عنصر از سه عنصر تشکیل‌دهنده خود یعنی جغرافیا و قدرت با اقتصاد پیوند خورده و به آن توجه می‌نماید. بنابراین، چنانچه اقتصاد با قدرت و سیاست پیوند بخورد و با جغرافیا نیز عجین شود، در حوزه ژئوپلیتیک قرار می‌گیرد که در این صورت ژئواکونومیک به‌عنوان بُعد اقتصادی ژئوپلیتیک مطرح می‌شود» (مختاری هشی، ۱۳۹۷: ۵۶)؛ (Mokhtarihashi, 2018: 56). «اصطلاح ژئوکالچر نیز از دو واژه ژئو به معنی زمین و کالچر به معنی فرهنگ تشکیل یافته است. ژئوکالچر به این موضوع می‌پردازد که چگونه یک دولت از پیوندهای فرهنگی خود مانند پیوندهای مذهبی، تاریخی، زبانی یا قومی با سایر کشورها در تعقیب منافع سیاسی - اقتصادی استفاده می‌کند. در حقیقت، ژئوپلیتیک نوین، ترکیبی از مفاهیم ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر است» (کرانی، ۱۳۹۸: ۴۵)؛ (Karani, 2019: 45).

این مبانی نظری یک خوانش جدید و جامع از ژئوپلیتیک است که با استفاده از آن می‌توان درک جامعی از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتحاد راهبردی ترکیه و جمهوری آذربایجان، در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی و حوزه‌های سه‌گانه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر به دست آورد.

۳- تاریخچه روابط باکو-آنکارا

عثمانی در پایان جنگ جهانی اول شکست خورد و مستعمرات خود را از دست داد و ترکیه در نتیجه قرارداد لوزان در سال ۱۹۲۳ از خاکستر عثمانی برخاست. «جمهوری آذربایجان نیز نخستین بار در ۲۸ مه ۱۹۱۸ توسط حزب مساوات با حمایت‌های عثمانی تأسیس شد. در طول جنگ سرد، ترکیه به‌عنوان سنگری حیاتی در برابر گسترش قدرت نظامی شوروی به مدیترانه و خاورمیانه عمل می‌کرد» (Larrabee, 2010 : 157) و تنها از طریق برقراری تماس‌های محدود فرهنگی و اقتصادی، با قفقاز جنوبی ارتباط داشت. بعد از فروپاشی شوروی و شکل‌گیری سه جمهوری آذربایجان، گرجستان و ارمنستان در قفقاز جنوبی، ترکیه اولین کشوری بود که استقلال جمهوری آذربایجان را در ۹ نوامبر به رسمیت شناخت (Aydin, 2002: 39). با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۲۰ تحت تأثیر دیدگاه داوود اوغلو ارتباط گسترده با محیط پیرامونی در دستور کار مقامات ترکیه قرار گرفت. از این رو، ترکیه تلاش کرد تا نفوذ خود را در قفقاز جنوبی افزایش دهد. برای رسیدن به این هدف آذربایجان به‌عنوان کلید دست‌یافتن ترکیه به این منطقه و منابع آن بود. روابط آنکارا-باکو، بعد از جنگ قره‌باغ عمق بیشتری پیدا کرده است. داوود اوغلو در کتاب

¹. Treaty of Lausanne

«عمق راهبردی» بیان می‌کند «جمهوری آذربایجان پس از فروپاشی شوروی در دیدگاه ترکیه به مثابه دروازه گشوده شده به آسیای مرکزی تلقی می‌شود» (داوود اوغلو، ۱۳۹۵: ۱۲۹)؛ (Davutoglu, 2016: 129).

۴- عوامل مؤثر بر اتحاد راهبردی باکو - آنکارا در سه سطح سه حوزه

در این قسمت مهم ترین عوامل تاثیر گذار بر اتحاد باکو و آنکارا در سه سطح بین المللی، منطقه ای و داخلی و سه حوزه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱- سطح بین المللی

در تعمیق اتحاد باکو و آنکارا عوامل بین المللی نیز تاثیر گذار بوده‌اند که در ادامه در سه حوزه ژئوپلیتیک، ژئوکالچر و ژئواکونومیک هر کدام مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۴-۱-۱- حوزه ژئوپلیتیک

فروپاشی شوروی یکی از ژرف‌ترین تحولات ژئوپلیتیکی بود که در اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی اتفاق افتاد. این تحول مهم ژئوپلیتیکی نه تنها موجبات سقوط نظام دوقطبی و پایان جنگ سرد را فراهم ساخت، بلکه منجر به شکل‌گیری تعداد زیادی دولت‌های نوپیدا شد. «استقلال جمهوری آذربایجان نیز نتیجه این تحول مهم بود. با فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد ترکیه با مجموعه‌ای از تهدید و فرصت روبه‌رو بود. از یک سو، این کشور دیگر نقش استراتژیک دوران جنگ سرد را برای غرب نداشت، اما از سوی دیگر، آنکارا این فرصت را پیدا کرد تا از خلأ ژئوپلیتیکی ناشی از فروپاشی شوروی و ضعف جمهوری‌های تازه به استقلال رسیده، برای نفوذ خود در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی بهره‌گیری کند» (Cornell, 2001: 279). بعد از فروپاشی شوروی، در ابتدا مهم‌ترین نیروی محرکه حضور ترکیه در قفقاز به‌ویژه در ارتباط با جمهوری آذربایجان، حمایت‌های ایالات متحده آمریکا بود. آمریکا برای جلوگیری از نفوذ جمهوری اسلامی ایران و روسیه در جمهوری آذربایجان و سایر جمهوری‌های تازه تأسیس، به‌صورت ویژه از نفوذ ترکیه در قفقاز جنوبی حمایت می‌کرد؛ بنابراین، دو عنصر تأثیر گذار در پیوند ترکیه و جمهوری آذربایجان در سطح نظام بین‌الملل فروپاشی شوروی که سبب شکل‌گیری جمهوری آذربایجان شد و حمایت‌های آمریکا از ترکیه بود. اما با این وجود، ترکیه مهم‌ترین بازیگر منطقه‌ای در جمهوری آذربایجان نبود؛ به لحاظ تاریخی، روسیه نقش مهمی در موفقیت/شکست پروژه‌های همکاری منطقه‌ای داشته است. اما «جنگ روسیه با اوکراین، روسیه را از قدرت سیاسی و اقتصادی و همچنین قدرت نرم، تخلیه کرده است؛ بنابراین، کاهش نقش سیاسی، اقتصادی و نظامی روسیه در قفقاز، ترکیه را قادر می‌سازد تا نقش فزاینده‌ای در منطقه ایفا کند» (Kaleji, 2022).

۴-۱-۲- حوزه ژئواکونومیک

یکی از پیامدهای مهم فروپاشی اتحاد شوروی، باز شدن فضاهای جدید در عرضه انرژی جهان بود. در نتیجه این تحول، دسترسی به منابع عظیم نفت و گاز کشورهای تازه استقلال یافته، به بخش مهمی از راهبرد قدرت‌های بزرگ تبدیل شد. روشن است که در چنین شرایطی مسیرهای دسترسی

به این منابع انرژی اهمیت بیشتری یافت. «ایده تبدیل شدن ترکیه به راهروی انرژی شرق و غرب و مرکزیت این کشور برای تکمیل این طرح نیز پس از فروپاشی اتحاد شوروی آغاز شد» (Bilgin, 2010: 112)

جمهوری آذربایجان، با داشتن منابع نفت خام و گاز طبیعی، تنها کشور دارای منابع انرژی در سطح منطقه قفقاز محسوب می‌شود. با توجه به ذخایر عظیم انرژی در جمهوری آذربایجان، حوزه خزر و آسیای مرکزی، ترکیه با حمایت امریکا همواره بر انتقال نفت و گاز آسیای مرکزی و قفقاز به بازار جهانی از قلمرو کشورش از دیدگاه استراتژیک نگریسته است. «آمریکا برای محروم کردن جمهوری اسلامی ایران و روسیه از کنترل خطوط لوله قفقاز جنوبی، از احداث طرح‌های انتقال انرژی که فاقد توجه اقتصادی و امنیتی است، دفاع می‌کند. از جمله این پروژه‌ها می‌توان به خط لوله باکو - تفلیس - جیحان، خط لوله باکو - تفلیس - ارزروم، خط لوله ترانس - آنا تولین، اشاره کرد» (پژوهش‌های کاربردی معاونت برون‌مرزی سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹)؛ (Applied researches of the overseas deputy of the Broadcasting Organization of the Islamic Republic of Iran, 2020). «خط لوله باکو - تفلیس - جیحان را باید سیاسی‌ترین خط لوله نفت جهان و نماد حاکمیت سیاست بر اقتصاد دانست که با حمایت سیاسی و مالی گسترده آمریکا تنها برای حذف ایران و روسیه از بازار انتقال انرژی منطقه ساخته شده است» (Modebadze & others, 2014: 362).

امریکا و اتحادیه اروپا از ایجاد خط لوله گازی ترانس خزر که انرژی آسیای مرکزی را از مسیر دریای خزر، جمهوری آذربایجان، گرجستان و ترکیه نهایتاً به اروپا می‌رساند، حمایت می‌کنند. زیرا کشورهای اروپایی به دنبال تنوع‌بخشی به خطوط لوله و رهایی از وابستگی به انرژی روسیه هستند. در جریان جنگ اوکراین و تهدید امنیت انرژی اروپا، علاقه اروپا به خط لوله ترانس خزر بیشتر شده است. در حقیقت، جنگ اوکراین، رقابت جمهوری آذربایجان، گرجستان و ترکیه را در مقابل روسیه تشدید کرده است. «تلاش برای تقویت «کریدور میانی» (چین - آسیای مرکزی - دریای خزر، قفقاز - ترکیه - اروپا) و افزایش جایگاه باکو در صادرات گاز به اروپا به عنوان یکی از جایگزین‌های گاز روسیه، نیز موجب تقویت محور جمهوری آذربایجان - ترکیه در قفقاز جنوبی شده است و رقابت جدیدی را در دو حوزه «ترانزیت» و «انرژی» بین این دو کشور با فدراسیون روسیه پس از جنگ اوکراین ایجاد کرده است» (Kaleji, 2022). مجموعه این عوامل اهمیت استراتژیک و ژئواکونومیک ترکیه در منطقه را افزایش داده است و سطح روابط این کشور و جمهوری آذربایجان را نیز ارتقا داده است (Balat & Ersoy, 2005: 32).

۴-۱-۳- حوزه ژئوکالچر

تا قبل از فروپاشی شوروی ترکیه تنها دولت ترک در منطقه محسوب می‌شد. اما «با استقلال جمهوری‌های آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی (در نتیجه فروپاشی شوروی)، ناگهان پنج جمهوری ترک در صحنه جهان ظاهر شده بودند و ترکیه می‌توانست باتکیه بر زبان و فرهنگ ترکی روابط ویژه‌ای با آنها برقرار کند» (عطایی، ۱۳۸۷: ۱۱۱-۱۱۲)؛ (Atai, 2008: 111-112). «فروپاشی شوروی

فرصتی تاریخی در اختیار ترکیه قرار داد تا رؤیای ایجاد یک جامعه ترک از آسیای مرکزی تا اروپا شرقی را در صحنه عمل بیازماید» (Journal of Conflict Transformation, 2013). ایالات متحده آمریکا نیز برای مقابله بانفوذ ایران و روسیه، از الگوی حکومت غیرمذهبی ترکیه در کشورهای منطقه به‌ویژه جمهوری آذربایجان، حمایت می‌کرد (فلاح پیشه و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۷-۴۸)؛ (Falahatpisheh & others, 2015: 47-48).

جیمز بیکر^۱ وزیر خارجه دولت بوش صراحتاً بیان کرد «ترکیه باید اولین کشوری باشد که در جمهوری‌های تازه‌استقلال‌یافته از شوروی، فعالیت کند تا انقلابیونی همانند جمهوری اسلامی ایران نتواند در آنجا فعالیت کنند» (عطایی، ۱۳۷۹: ۶۰-۴۷)؛ (Atai, 2000:47-60). این رویکرد توسط حکومت انگلستان و سایر رسانه‌های غربی نیز حمایت می‌شد و توسط جمهوری آذربایجان نیز مورد استقبال قرار گرفت. زیرا «جمهوری آذربایجان بعد از استقلال هنگامی که می‌خواست خود را از زیر بار فشارهای همه‌جانبه فرهنگ روسی بیرون کشد یا خود را از خطر نفوذ فرهنگ سیاسی اسلامی از سوی جمهوری اسلامی ایران حفظ نماید، به‌سوی هویت لائیک در چارچوب ناسیونالیسم ترکی روی آورد و به همین خاطر قومیت آذری و زبان ترکی در مقابل تشیع و زبان روسی تقویت گردید» (ولیعلی زاده، ۱۳۹۴: ۲۵۰-۲۵۱)؛ (Valiqolizadeh, 2015: 250-251).

۴-۲- سطح منطقه‌ای

در سطح منطقه‌ای نیز عوامل موثر بر اتحاد راهبردی باکو - آنکارا قابل بررسی است که در ادامه این عوامل در سه حوزه ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیکی و ژئوکالچر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۲-۱- حوزه ژئوپلیتیک

از محرکه‌های حضور ترکیه در جمهوری آذربایجان در سطح منطقه‌ای در بعد ژئوپلیتیک می‌توان به مناقشات موجود در منطقه قفقاز جنوبی و رقابت این کشور با روسیه و جمهوری اسلامی ایران اشاره کرد. حمایت‌های نظامی ترکیه از جمهوری آذربایجان شامل: آموزش افسران، تأمین تجهیزات نظامی و به‌کارگیری تروریست‌ها تکفیری بود. حمایت آنکارا از باکو در مقایسه با درگیری‌های قبلی به میزان قابل توجهی افزایش یافت. «ترکیه تجهیزات نظامی از جمله هواپیماهای بدون سرنشین را به جمهوری آذربایجان فرستاد که در تعیین نتایج درگیری‌ها به نفع باکو، تأثیرگذار بود» (Dadparvar & Azizim, 2020: 479). ارتش ترکیه چندین دهه است که افسران آذربایجانی را آموزش می‌دهد. همچنین «ترکیه سومین تأمین‌کننده تجهیزات نظامی آذربایجان پس از روسیه و اسرائیل است» (World bank, 2020). کمک‌های نظامی گسترده ترکیه به جمهوری آذربایجان در برهم‌خوردن توازن نظامی به ضرر ارمنه و برتری نظامی آذری‌ها در جنگ مؤثر بوده است. «آنکارا با دخالت نظامی در جنگ قره‌باغ در سال ۲۰۲۰، موفق شد نفوذ خود را در باکو افزایش دهد» (Coskun & Spicer, 2020).

¹. James Baker

ترکیه برای گسترش فضای استراتژیک خود، حرکت به سمت آسیای مرکزی را که ایستگاه اول آن جمهوری آذربایجان است، دنبال می‌کند. داوود اوغلو در کتاب عمق استراتژیک معتقد است «ترکیه به لحاظ تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی، خود را بخش جدانشدنی از این منطقه می‌داند» (داوود اوغلو، ۱۳۹۵: ۱۲۹)؛ (Davutoglu, 2016: 129). از این رو، آنکارا تلاش می‌کند در معادلات مناطق پیرامونی خود به‌ویژه در ارتباط با جمهوری آذربایجان نقش فعالی ایفا کند. در واقع، پشتیبانی همه‌جانبه ترکیه از جمهوری آذربایجان در جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ، سرمایه‌گذاری تاریخی آنکارا در جهت توسعه هر چه بیشتر روابط با باکو و تعمیق نفوذ در آن کشور تلقی می‌شود که بدون دادن هزینه سنگین، سال‌ها از آن بهره خواهد برد. این پیروزی می‌تواند به ترکیه کمک کند تا موقعیت منطقه‌ای و جهانی خود را حفظ و تقویت کند. اردوغان رئیس‌جمهور ترکیه حمایت از باکو را بخشی از تلاش ترکیه برای «قراردادن ترکیه به جایگاهی که شایسته آن در نظم جدید جهانی است»، توصیف کرد (Coskun & Spicer, 2020). در حقیقت، جنگ دوم قره‌باغ و حمایت گسترده آنکارا از باکو، فرصت دیگری را برای دو کشور پدید آورد تا به تعمیق روابط خود بپردازند.

۴-۲-۲- حوزه ژئواکونومیک

یکی از موضوعات کلیدی در روابط باکو و آنکارا همکاری‌های اقتصادی این دو کشور در زمینه پروژه‌های منطقه‌ای به‌ویژه تولید و ترانزیت انرژی است. اهمیت موضوع انرژی همواره بخشی از سیاست خارجی کشورها را به خود اختصاص می‌دهد. این موضوع در سیاست خارجی ترکیه با توجه به اقتصاد و جمعیت روبه‌رشد اهمیتی دوچندان یافته است. موضوع انرژی غالب بر تفکر استراتژی انرژی ترکیه تا حد زیادی وابسته به موقعیت جغرافیایی این کشور است. زیرا «ترکیه به لحاظ جغرافیایی در همسایگی مناطق حوزه خزر، خاورمیانه و روسیه قرار دارد که روی هم‌رفته ۷۲ درصد منابع اثبات شده گاز جهان و ۷۳ درصد ذخایر اثبات شده نفت جهان را در اختیار دارند» (فلاحی، وثوقی، ۱۳۹۹: ۶۵)؛ (Fallahi, Vosoughi, 2020: 65).

ترکیه نه تنها با دارندگان منابع عمده انرژی همسایه است، بلکه در مجاورت بازار مصرف اروپا نیز قرار دارد که این امر اهمیت بسزایی در شکل‌گیری استراتژی انرژی ترکیه دارد. همچنین دیگر عوامل مانند نگرانی از امنیت عرضه انرژی، انگیزه تبدیل شدن به کانون انرژی منطقه، گسترش همکاری‌های تجاری با شرکای منطقه‌ای (به‌ویژه اروپا) در پرتو تبادلات انرژی، بسط مناسبات منطقه‌ای (در قفقاز، خاورمیانه و دریای سیاه) و حضور شرکت‌های انرژی ترکیه در عرصه بین‌المللی، در شکل‌گیری استراتژی انرژی ترکیه تأثیرگذار است. «مجموع این عوامل باعث شکل‌گیری سه شاخص مهم در استراتژی انرژی ترکیه شده است: اولین شاخص ایجاد تنوع، پایداری و استفاده از منابع انرژی مقرون‌به‌صرفه است. شاخص دوم ایجاد بازار آزاد انرژی و شاخص سوم تبدیل شدن به مسیر ترانزیت انرژی و در نهایت تبدیل شدن به کانون انرژی منطقه است» (Yilmaz-Bozkus, 2018: 114-132).

در نگاه حزب عدالت و توسعه، جغرافیای سیاسی اوراسیا به‌ویژه جمهوری آذربایجان از لحاظ استراتژیک بسیار مهم است. از این رو، دولتمردان ترکیه از پروژه‌های بین‌منطقه‌ای، از جمله خط لوله

گاز طبیعی باکو-تفلیس - ارز روم، راه آهن باکو-تفلیس - قارص، خط لوله گاز ترانس خزر و ایجاد دالان زنگزور حمایت می‌کنند. با خطوط لوله باکو-تفلیس-جیحان، باکو-تفلیس-ارز روم و تاناب‌در حوزه انرژی و پروژه راه آهن باکو-تفلیس-قارص در حوزه حمل و نقل، روابط دو کشور در بعد ژئواکونومیک عمیق‌تری پیدا کرده است. علاوه بر این، «ترکیه از طریق سازمان های منطقه ای همچون اکو و سازمان همکاری اقتصادی دریای سیاه نیز به دنبال ایفای نقش فعال در منطقه قفقاز جنوبی می‌باشد» (هیل، ۱۳۹۵: ۳۳۸)؛ (Hill, 2016: 338). از سوی دیگر، باکو به دنبال ادغام در اقتصاد جهانی است. بر همین مبنا، تلاش کرده است تا جایگاهی برای خود در بازارهای انرژی اروپا به دست آورد. در واقع، «هدف اصلی باکو ایفای نقش بین‌المللی از طریق بهره‌برداری از منابع انرژی است. این کشور همچنین با توسعه منابع خود قصد دارد اهرم خود را در برابر ارمنستان افزایش دهد و وابستگی خود را به روسیه کاهش دهد. برای دستیابی به این اهداف، باکو تلاش کرده است تا از طریق ترکیه روابط مستحکمی با غرب برقرار کند. علاوه بر این، با وابسته کردن ترکیه به انرژی خود، از عادی‌سازی روابط ترکیه با ارمنستان جلوگیری می‌کند» (Alipour, 2015: 204-205).

۴-۲-۳- حوزه ژئوکالچر

خلاید اولژوژیک ناشی از فروپاشی شوروی در منطقه و همچنین فقدان هویت ملی در جمهوری باکو، فرصت طلایی در اختیار ترکیه گذاشت تا باتکیه بر هویت قومی و عنصر ترکی با جمهوری آذربایجان همبستگی کامل ایجاد کند. «در حوزه فرهنگی امروزه روابط دوجانبه ترکیه و آذربایجان با «ادغام» دو کشور در یک فضای واحد با محوریت ترکیه پیش می‌رود» (Avatkov, 2022: 90-100). «ترکیه سیاست منطقه‌ای خود را در مفهوم «جهان ترک» در ارتباط با باکو تعیین می‌کند. در همین راستا، آنکارا توجه ویژه‌ای به نهادینه‌سازی دارد» (Emre & Others: 2021: 82-96). از مهم‌ترین اقدامات ترکیه جهت «ترویج پان‌ترکیسم می‌توان به سازمان کشورهای ترک، آکادمی بین‌المللی ترک، شورای تجارت ترک، اتاق بازرگانی و صنعت ترک، اتحادیه دانشگاه‌های ترک و بنیاد بین‌المللی میراث فرهنگی ترک اشاره کرد». هدف ترکیه از این قبیل اقدامات تقویت همکاری بین ترکیه و جمهوری‌های ترک در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و علمی - آموزشی است. در همین راستا، ترکیه مدارس و دانشگاه‌های دولتی و غیردولتی در جمهوری‌های ترک‌زبان ایجاد کرده که اساس سیاست آموزشی این کشور است. یکی از اهداف مهم ترکیه، اتخاذ الفبای واحد و ایجاد نظام آموزشی مشترک بین کشورهای ترک‌زبان است. ترکیه از ابتدای دهه ۱۹۹۰ بر روی ایجاد الفبای یکپارچه کار کرده است؛ اما تاکنون به هدف نهایی خود، نرسیده است. ولی همچنان این موضوع در دستور کار آنکارا قرار دارد. در ۲۰ اکتبر ۲۰۲۲، در جریان نشست نمایندگان کشورهای عضو سازمان کشورهای ترک در بورس، تصمیمی برای ایجاد «کمیسیون ایجاد الفبای واحد» در ساختار سازمان کشورهای ترک اتخاذ شد. هدف این کمیسیون دستیابی به وحدت زبانی

در میان کشورهای ترک و پذیرش الفبای مشترک است. با در نظر گرفتن این فرایندها می‌توان به این نکته اشاره کرد که گام بعدی ایجاد مفهوم «تاریخ مشترک ترکان» خواهد بود (Nelli, 2022: 24-28).

در جنگ دوم قره‌باغ، شعار «یک ملت - دو دولت» نیروی محرکه روابط ترکیه و جمهوری آذربایجان بود. پیروزی جمهوری آذربایجان به کمک ترکیه در جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ، اهمیت روانی بالایی داشت و تصویر مطلوبی از ترکیه در اذهان ترک‌زبانان ایجاد کرد. همچنین، باید خاطر نشان ساخت که وحدت آذربایجان و ترکیه در زمینه سیاسی عمدتاً بر اساس دسته‌بندی شرکای سیاست خارجی به «دوستان مشترک و دشمنان مشترک» است؛ بنابراین، آنکارا و باکو هر دو در حال ایجاد روابط دوستانه با کشورهای ترک‌زبان آسیای مرکزی هستند. در عین حال، ارمنستان به‌عنوان یک «دشمن» مشترک معرفی می‌شود.

۴-۳- سطح داخلی

نمی‌توان در بررسی اتحاد راهبردی ترکیه و جمهوری آذربایجان نسبت به عوامل داخلی بی تفاوت بود. از این رو، در این قسمت نقش سه حوزه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در سطح داخلی در شکل‌گیری اتحاد راهبردی بین باکو - آنکارا مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۳-۱- حوزه سیاسی

عامل مهم دیگر در تعمیق روابط آنکارا و باکو را باید در تغییر استراتژی سیاست خارجی ترکیه جست‌وجو کرد. تغییر در استراتژی‌های سیاست خارجی اغلب نتیجه تغییرات در وضعیت سیاسی داخلی و محیط بین‌المللی است. در مورد ترکیه، «سیاست خارجی تهاجمی این کشور نه تنها ناشی از خطرات امنیتی مانند بهار عربی، جنگ سوریه، رقابت با ایران و خروج ایالات متحده از تعهدات بین‌المللی متعدد (بعد از روی کار آمدن ترامپ) است؛ بلکه تلاش برای منحرف کردن توجه داخلی نسبت به وضعیت سیاسی و اقتصادی نامطلوب در این کشور نیز تأثیرگذار است» (Jović-Lazić, 2022: 36). «کودتا سال ۲۰۱۶، روابط ترکیه با غرب را متشنج کرد و اردوغان که آشکارا از نگرش غرب نسبت به ترکیه و شخص خود ناراضی بود، از این فرصت برای اتخاذ سیاست تهاجمی منطقه‌ای استفاده کرد که در جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ در اتحاد با جمهوری آذربایجان برای مقابله با ارمنستان، نمود بارزی پیدا کرد» (Jović-Lazić, 2022: 38).

بنیان دیگری که بر استراتژی سیاست خارجی آنکارا تأثیرگذار هست بنیان ژئوپلیتیکی است. موقعیت ژئوپلیتیکی ترکیه عنصری کلیدی است که تأثیر بسزایی در ساخته و پرداخته شدن سیاست خارجی این کشور دارد. ترکیه به دلیل قرار گرفتن در چهارراه اروپا، خاورمیانه، آسیای مرکزی و قفقاز نمی‌تواند از روابط بین‌الملل منزوی شود. خوانش تاریخی از ترکیه، یعنی توجه به جایگاه آن به‌عنوان جانشین امپراتوری عثمانی، همواره بر سیاست خارجی‌اش تأثیرگذار بوده است. «شکوه امپراتوری عثمانی در گذشته، این باور را در بین نخبگان سیاسی آنکارا تقویت می‌کند که ترکیه می‌تواند جایگاه خود را به‌عنوان یک قدرت جهانی پس بگیرد» (Coskun & Spicer, 2020). از سوی دیگر، باکو برای پس گرفتن سرزمین‌های اشغال‌شده خود توسط ارمنستان، نیازمند حمایت‌های

نظامی و سیاسی آنکارا بود. از این منظر، تعمیق روابط ترکیه و باکو در جنگ دوم قره‌باغ را باید در نیاز باکو به متحد برای مقابله با ارمنستان و همچنین، تغییر در استراتژی سیاست خارجی ترکیه تحت تأثیر چالش‌های سیاسی و اقتصادی داخلی و بنیان‌های ژئوپلیتیکی دانست.

۴-۲- حوزه اقتصادی

امروزه برای اغلب کشورهای جهان تأمین مداوم انرژی جز اولویت‌های راهبردی محسوب می‌شود. «آنکارا در سال‌های گذشته رشد اقتصادی بسیار سریعی را تجربه کرده است. درحالی‌که بسیاری از کشورهای اروپایی نتوانسته‌اند از بحران مالی جهانی در سال‌های ۲۰۰۸ و ۲۰۰۹ میلادی بهبود یابند و افت شدید اقتصادی را تجربه کرده‌اند، اما اقتصاد ترکیه در سال ۲۰۱۱ به رشد ۱۱٫۲ رسید و در سال ۲۰۲۱ نیز با وجود شرایط کرونایی رشد ۱۱ درصدی را تجربه کرد» (The world bank, 2023). از این رو، اقتصاد در حال رشد ترکیه نیازمند تأمین انرژی مورد نیاز و گسترش به محیط پیرامونی است. «ترکیه در سال ۲۰۲۰ از مجموع ۲٫۶۱ میلیارد دلار واردات از جمهوری آذربایجان ۱٫۹ میلیارد دلار نفت و گاز از این کشور وارد کرده است» (OECD World, 2022). در همین سال «ترکیه ۱۱٫۵ میلیارد مترمکعب از باکو گاز وارد کرد که نسبت به سال قبل از آن افزایش ۲۰ درصدی داشت». در دهه گذشته، هر دو کشور توسعه اقتصادی قابل توجهی را تجربه کرده‌اند (The world Bank, 2020). بر اساس اطلاعات اعلام شده از سوی کمیته دولتی گمرک آذربایجان، «حجم تجارت بین جمهوری آذربایجان و ترکیه در سال ۲۰۲۰ بالغ بر ۴۱۶۰٫۸ میلیون دلار بوده است. در سال ۲۰۲۰، سهم ترکیه در کل حجم تجارت آذربایجان ۱۳٫۵۴ بوده است. ترکیه پس از ایتالیا دومین کشوری است که بیشترین حجم مبادلات تجاری با آذربایجان را دارد» (Azerbaijan Devlet İstatistik Komitesi, 2021). نقش آذربایجان در تنوع بخشیدن به منابع انرژی ترکیه افزایش یافته و ایجاد امنیت انرژی به یک سیاست حیاتی برای ترکیه تبدیل شده است. «بر اساس پروژه خط لوله قفقاز جنوبی، ترکیه نه تنها مسیرهای انرژی خود را متنوع می‌سازد، بلکه منابع گازی اضافی را نیز از طریق خط لوله تاناب (TANAP) به اروپا صادر می‌کند. از این طریق آنکارا هم قیمت گاز را کاهش می‌دهد و هم از هرگونه فرصت‌هایی که در آینده ممکن است باعث ایجاد تحریم انرژی برای این کشور گردد جلوگیری کنند» (Husayov, 2017: 338).

عامل مهم دیگر، سرمایه‌گذاری‌های کلان دو کشور در اقتصاد همدیگر است. اساساً برای «دولتمردان ترکیه همواره سرمایه‌گذاری خارجی حائز اهمیت بوده است، به عبارتی تضمین توسعه اقتصادی و ایجاد محیط تجاری برای تشویق سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به‌عنوان مؤلفه‌های اساسی، اغلب مورد اهتمام دولت ترکیه بوده است» (مؤمنی و خان‌گل‌زاده سنگرودی، ۱۴۰۱: ۱۱۲)؛ (Momeni & Khangolzadeh Sangroodi, 1401: 112) ترکیه یکی از بزرگ‌ترین سرمایه‌گذاران اقتصادی در آذربایجان است. «حجم سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ترکیه در آذربایجان در سال‌های ۲۰۲۱-۱۹۹۵ بالغ بر ۱۳٫۳ میلیارد دلار بوده است (۱۰٫۴ میلیارد دلار در بخش نفت و گاز، ۲٫۹ میلیارد دلار (مقام اول) در بخش غیرنفتی و گازی). شرکت‌های ترکیه‌ای عمدتاً در زمینه‌هایی

مانند انرژی، صنعت، مخابرات، بانک و بیمه، ساخت‌وساز، حمل‌ونقل و بهداشت فعالیت می‌کنند. آذربایجان نیز یکی از بزرگ‌ترین سرمایه‌گذاران اقتصادی در ترکیه است و این سرمایه‌گذاری‌ها در سال‌های اخیر افزایش قابل توجهی داشته است. در حال حاضر حدود ۲۰۰۰ شرکت با سرمایه آذربایجان در ترکیه فعالیت می‌کنند. حجم سرمایه‌گذاری مستقیم آذربایجان در ترکیه در سال‌های ۲۰۲۱-۱۹۹۵ بالغ بر ۲۰,۳ میلیارد دلار (۱۷,۱ میلیارد دلار در بخش نفت و گاز، ۳,۲ میلیارد دلار در بخش غیر نفت و گاز) بوده است. همچنین، ۴۷۹۷ شرکت‌های ترکیه‌ای فعال در زمینه‌های مختلف در آذربایجان به ثبت رسیده است. شرکت‌های ترک نیز در اجرای پروژه‌های زیربنایی بزرگ در مناطق آزاد شده آذربایجان مشارکت فعال دارند. در حال حاضر ۱۰۷ پروژه مختلف توسط شرکت‌های ترک در این مناطق در حال اجراست. اخیراً گام‌های مهمی برای تسهیل و افزایش تجارت بین ترکیه و جمهوری آذربایجان برداشته شده است. در این راستا، «توافقنامه تجارت ترجیحی بین جمهوری آذربایجان و ترکیه» در ۲۵ فوریه ۲۰۲۰ در باکو امضا و در ۱ مارس ۲۰۲۱ لازم‌الاجرا شد. با این توافق تعرفه گمرکی در تجارت ۱۵ دسته محصولات کشاورزی و غذایی میان دو کشور اعمال نخواهد شد و کمیته‌ای از مقامات و کارشناسان دو کشور برای اجرای توافق‌نامه تشکیل می‌شود. (Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Türkiye, 2023). از این رو، سرمایه‌گذاری کلان اقتصادی در اقتصاد یکدیگر و وابستگی باکو به درآمدهای نفتی از یک سو و وابستگی ترکیه به واردات انرژی از سوی دیگر در تعمیق روابط دو کشور تأثیرگذار بوده است.

۴-۳- حوزه فرهنگی

در تکوین و سپس تعمیق روابط ترکیه و جمهوری آذربایجان نقش نخبگان سیاسی در دو کشور با اندیشه‌های پان‌ترکیسم، قابل چشم‌پوشی نیست. فروپاشی شوروی برای روشنفکران و نخبگان پان‌ترکیست فضای گسترده‌ای از امید و آرمان ایجاد کرد. «استقلال کشورهای آسیای مرکزی و جمهوری آذربایجان و آینده آنها، جریان‌های پان‌ترکی را از حاشیه به متن سیاست‌های ترکیه کشاند» (احمدی، ۱۳۸۸: ۳)؛ (Ahmadi, 2009:3). تورگوت اوزال و سلیمان دمیرل^۱ دو نفر از سیاستمداران ترک بودند که بعد از فروپاشی شوروی نقش اصلی را در احیای ایده پان‌ترکیسم و اجرای سیاست خارجی ترکیه در آسیای مرکزی و قفقاز داشتند که از آن با نام «جهان ترک» یاد می‌کردند. با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲، ترکیه زبان سکولار خود را در ظاهر به آرامی کنار گذاشت و مدل پیشرفت محوری از اسلام‌گرایی عرضه کرد. با این وجود، «ترکیه هیچ‌گاه ایده پان‌ترکیسم خود را کنار نگذاشته است. به عبارت دیگر، رهبران آنکارا زبان اسلام‌گرایی نوین خود را تنها برای جوامع آسیای غربی عرضه کردند و در آسیای مرکزی و جمهوری آذربایجان بر حفظ ایده یگانگی ترک‌زبانان تأکید دارند» (رئیس‌ی نژاد، ۱۴۰۰، ۱۲۰)؛ (Reisinezhad, 2021: 120).

^۱. Suleyman Demirel

آذربایجان نیز بلافاصله پس از استقلال علاقه‌مند به برقراری روابط با ترکیه بود. بحث‌های پان ترکی در آذربایجان با روی کار آمدن حزب جبهه خلق آذربایجان به رهبری ابوالفضل ایلچی بیگ، شدت گرفت. «ایلچی بیگ از ستایشگران مصطفی کمال آتاتورک بود و روابط با ترکیه را در اولویت روابط خارجی خود قرار داد» (Souleimanov, 2011: 15). از این رو، ایلچی بیگ اعلام کرد ترکیه متحد راهبردی اصلی اوست و مردم ترکیه و آذربایجان یکی هستند و تنها به دو کشور متفاوت تقسیم شده‌اند. شعار «یک ملت - دو دولت» به مسیر اصلی سیاست خارجی آذربایجان در ارتباط با ترکیه تبدیل شد. در واقع، پان‌ترکیسم از اوایل دهه ۱۹۹۰ نقش مهمی در پیوند باکو - آنکارا داشت (Nelli, 2021: 45-46). الهام علی‌اف نیز زمانی که در سال ۲۰۰۳ به‌عنوان رئیس‌جمهور انتخاب شد، در مراسم تحلیف با عبارت «هرجا ترکیه است، آنجا آذربایجان است» مسیر روابط دو کشور را در آینده نشان داد. بر همین اساس، کانال‌های مختلف رادیو و تلویزیون ترکیه به‌صورت شبانه‌روزی در منازل و رستوران‌های آذربایجان و اماکن عمومی فعال است. تکلم و نگارش به زبان ترکی استانبولی در دستور کار عوامل فرهنگی ترکیه قرار دارد. خوانندگان آذری ترانه‌های ترکی استانبولی را اجرا می‌کنند و هنرپیشه‌های آذری در فیلم‌های ترک ایفای نقش می‌کنند، همه اینها از مظاهر ادغام فرهنگی ترکیه و آذربایجان است (پاک‌آیین، ۱۳۹۶)؛ (Pakayin, 2017).

نتیجه‌گیری

بعد از فروپاشی شوروی مجموعه‌ای از عوامل ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیکی و ژئوکالچر در سطوح سه‌گانه بین‌المللی، منطقه‌ای و داخلی روابط بین ترکیه و جمهوری آذربایجان را به سطح اتحاد راهبردی رساند. در حوزه ژئوپلیتیک مجموعه‌ای از عوامل از جمله فروپاشی شوروی و پایان نظام دوقطبی، استقلال جمهوری آذربایجان، خلأ قدرت منطقه‌ای ناشی از فروپاشی شوروی، ناامیدی ترکیه از عضویت در اتحادیه اروپا و چرخش به محیط پیرامونی تحت تأثیر دکترین احمد داوود اوغلو، عدم تجربه مملکت‌داری توسط جمهوری آذربایجان، جنگ قره‌باغ و نیاز باکو برای بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی خود، مهم‌ترین محرک‌های تأثیرگذار بر اتحاد ترکیه و جمهوری آذربایجان محسوب می‌شوند. در بعد ژئواکونومیک از مهم‌ترین متغیرهای تأثیرگذار بر روابط دو کشور می‌توان به وابستگی اقتصاد جمهوری آذربایجان به صادرات انرژی و همچنین وابستگی ترکیه به واردات انرژی و تلاش برای متنوع‌سازی منابع تأمین آن، جنگ اوکراین و بحران انرژی در اروپا و در نتیجه حمایت آمریکا و اروپا از انتقال نفت و گاز آسیای مرکزی و جمهوری آذربایجان از مسیر ترکیه، تلاش آنکارا برای ترکی‌سازی خطوط لوله و پیگیری طرح‌های بلندپروازانه اقتصادی، همکاری‌های اقتصادی دو کشور در زمینه پروژه‌های منطقه‌ای به‌ویژه تولید و ترانزیت انرژی، سرمایه‌گذاری کلان اقتصادی در اقتصاد یکدیگر، اشاره کرد. در بعد ژئوکالچر عواملی همچون خلأ ایدئولوژیک در جمهوری آذربایجان در نتیجه پایان کمونیست، حمایت آمریکا از الگوی

^۱. Mustafa Kemal Atatürk

سیاسی - فرهنگی ترکیه در جمهوری آذربایجان به منظور مقابله با الگوی ایرانی و روسی، پیوندهای فرهنگی - زبانی بین دو کشور، فقدان هویت ملی در باکو و تلاش برای جبران آن با نزدیک شدن به ترکیه، پیگیری آمال پان‌ترکیسم از سوی رهبران سیاسی باکو - آنکارا، در شکل‌گیری روابط راهبردی بین دو کشور مؤثر بوده است.

به‌طور کلی، در حوزه نظامی، هر دو کشور به دنبال تشکیل ساختارهای نظامی با محوریت ترکیه و همچنین ایجاد ارتش یکپارچه ترک در درازمدت هستند. روابط اقتصادی دو کشور با پروژه‌های کلان اقتصادی عمق زیادی پیدا کرده است. در حوزه فرهنگی، ترکیه تلاش کرد تا جمهوری آذربایجان که با بحران هویت روبرو بود را در زیر چتر پان‌ترکیسم قرار دهد. از این رو، ادغام دو کشور در حال گسترش است. البته باید خاطر نشان ساخت در این اتحاد وزن ترکیه سنگین‌تر است و آنکارا در زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و امنیتی در آذربایجان حضور و نفوذ دارد.

منابع فارسی

۱. احمدی، حمید. (۱۳۸۸). ترکیه، پان‌ترکیسم و آسیای مرکزی. فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی، ۳(۱)، ۱-۲۲.
۲. پاک آیین، محسن. (۱۳۹۶). ترکیه به دنبال بردن جمهوری آذربایجان زیر چتر پان‌ترکیسم. خبرگزاری آنا، ۲۷ دی در: <https://ana.press/0013cv>
۳. خطوط انتقال انرژی، آمیزه اقتصاد و سیاست (۱۰) نگاهی به خط لوله سراسری قفقاز و رویکردهای امریکا و اروپا. (۱۳۹۹). پژوهش‌های کاربردی معاونت برون‌مرزی سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، ۶ بهمن، در: <http://arc.irib.ir/uncategorised-i1074>
۴. داوود اوغلو، احمد. (۱۳۹۵). عمق راهبردی: موقعیت ترکیه در صحنه بین‌المللی، ترجمه محمدحسین نوحی نژاد ممقانی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۵. رئیسی نژاد، آرش. (۱۴۰۰). ایران و راه ابریشم نوین: از ژئوپلیتیک راه تا دیپلماسی راه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول
۶. عطایی، فرهاد. (۱۳۷۹). رقابت در منطقه؛ بررسی سیاست‌های ایران و ترکیه. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۳(۹)، ۶۰-۴۷.
۷. عطایی، فرهاد. (۱۳۷۸). نگرشی جدید در سیاست منطقه‌ای ترکیه. فصلنامه خاورمیانه، (۱۹)، ۱۱۷-۱۲۲. <https://sid.r/paper/479343/fa>
۸. فلاحت پیشه، حشمت اله، شربتی، وحید، مظفری، محمدمهدی. (۱۳۹۴). سیاست خارجی ترکیه در قفقاز جنوبی و منافع ایران و روسیه. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۴(۱۲)، ۶۰-۳۷.
۹. فلاحی، احسان، وثوقی، سعید. (۱۳۹۹). جایگاه نوین ترکیه در ژئوپلیتیک خطوط لوله انرژی در قفقاز جنوبی پیامدهای منطقه‌ای برای ایران. مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۱۰(۳۵)، ۸۶-۶۰.

۱۰. کرانی، زهرا. (۱۳۹۸). تأثیر ژئو کالچر منطقه‌ای بر روابط میان ایران و کشورهای آسیای مرکزی. *مطالعات آسیای جنوب غربی*، ۵(۲)، ۴۵-۶۶.
۱۱. مختاری هشی، حسین. (۱۳۹۷). تبیین مفهوم ژئو اکونومی (اقتصاد ژئوپلیتیکی) و توصیه‌هایی برای ایران. *ژئوپلیتیک*، ۵۰(۱۴)، ۸۲-۵۶.
۱۲. مؤمنی، مجیدرضا، خان گل زاده سنگرودی، نرگس. (۱۴۰۱). بررسی تأثیر مؤلفه‌های اقتصادی جهانی‌شدن بر توسعه اقتصادی در ترکیه (۲۰۰۱-۲۰۲۱) *فصلنامه مطالعات بین‌المللی*، ۱۹(۳)، ۱۰۳-۱۲۵
doi: 10.22034/isj.2023.364699.1910
۱۳. هیل، ویلیام (۱۳۹۵). *سیاست خارجی ترکیه ۱۷۷۴-۲۰۰۰*. ترجمه ناصر پورابراهیم، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

English References

1. Alipour, A. (2015). Turkey's stance towards the main developments in the South Caucasus. *Insight Turkey*, 17(1), 191-211.
2. Avatkov, V. (2022). Turkey and Azerbaijan: One Nation–One State?. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia*, 66(2), 90-100.
3. Aydin, M., & Tezel-Aydin, S. (2002). Turkish Foreign Policy Bibliography: Bibliography: Sources in English, French and German, 1919-2001 (No. 1-2002). Center for Strategic Research.
4. Balat, M., Ersoy, G. (2005). Baku-Tbilisi Ceyhan Oil Pipeline (BTC) project and Turkey: Investments, future developments and environmental impacts. *Energy exploration & exploitation*, 23(1), 31-39.
5. Bilgin, M. (2010). Turkey Rkey's Energy Sfate Gy: What diffirte aevnce Does it make to become an energy transit corrdior, hub or center?. *Revista UNISCI*, (23), 113-128.
6. Cornell, S. E. (2001). Small nations and great powers. *Journal of Energy Literature*, 7, 279-318
7. Coskun , O. Spicer, J. (2020). In Nagorno-Karabakh conflict, Erdogan eyes Turkey's "place in world order". *Reuters*. 7 October, at: <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-erdogan-analysis-int-idUSKBN26S0HZ>
8. Dadparvar, S., Azizi, S. (2020). Exploring Turkey's Strategic Goals in Caucasus Region During the 2020 Nagorno-Karabakh Crisis. *International Relations*, 8(11), 475-482.
9. Economic relation. (2023). Embassy of the Republic of Azerbaijanto the Republic of Türkiye. At: <https://ankara.mfa.gov.az/en/content/99/economic-relations>
10. Emre, S. A., Iskandarov, O. I., Mahmudov, R. B., & Chernov, D. N. (2021). Does Turkey have a Central Asian Project?. *Вестник МГИМО Университета*, 14(3), 82-96.
11. Foster, J. B. (2006). *The new geopolitics of empire*. *Monthly Review*, 57(8), 1.

12. Huseynov, Y. (2017). Geopolitics of the Republic of Turkey's Energy Policy. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 337-344.
13. Jović-Lazić, A. (2022). The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy. *Међународни проблеми*, 74(1), 29-49.
14. Kaleji, V. (2022). The impact of the war in Ukraine on regional cooperation in the South Caucasus. *Middle East Institute*, 8 June, at: <https://www.mei.edu/publications/impact-war-ukraine-regional-cooperation-south-caucasus>
15. Larrabee, S. F. (2010). "Turkey's new geopolitics". *Survival*, 52(2), 157-180.
16. Mackinder, H. J. (2004). The geographical pivot of history (1904). *The geographical journal*, 170(4), 298-321.
17. Mesbahi, M. (2011). Free and confined: Iran and the international system. *Iranian review of foreign affairs*, 2(5), 9-34.
18. Mikail, E. H., Atun, Y., & Atun, A. (2019). Turkey-Azerbaijan Economical and Political Relations. *Open Journal of Political Science*, 9(3), 512-524.
19. Modebadze, V., & Mehmet Sayin, F. (2014). Georgian-Turkish Relations since the Breakdown of Soviet Union. *Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 4(1), 359-369.
20. Nelli, M. (2021). Pan-Turkism Manifestations of Turkey-Azerbaijan Military-Political Cooperation. *Финансовий Цітлив Научний Арцах/Scientific Artsakh*, (4 (11)), 44-53.
21. Reisinezhad, A. (2019). *The Shah of Iran, the Iraqi Kurds, and the Lebanese Shia*. London: palgrave macmillan.
22. Souleimanov, E. (2011). Dealing With Azerbaijan: The Policies Of Turkey and Iran Toward The Karabakh War (1991-1994). *Meria Journal*, 15(3).
23. The Observatory of Economic Complexity Azerbaijan and Turkey Trade. (2020). At: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/aze/partner/>.
24. The Observatory of Economic Complexity Azerbaijan and Turkey Trade.(2020)<https://oec.world/en/profile/bilateral-country/aze/partner/>. (accessed on 12 Septeber 2022)
25. The World Bank in Türkiye. (2023). The world bank. 10 Apr, at: <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview>
26. Turkey's role in the Nagorno Karabakh war: a potential resource for peace. (2013). *Journal of Conflict Transformation*. 15 July at: <https://caucasusedition.net/turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-war-a-potential-resource-for-peace/>
27. Vatankhah, Z., Navazeni, B. (2020). Turkey's Approach to the Nagorno-Karabakh Crisis

- (2003-2020). *Political Studies of Islamic World*, 9(4), 19-39.
28. Xarici ticarət əlaqələri haqqında. (2021). Azərbaycan Devlet İstatistik Komitesi. February. At: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4810>
29. Yilmaz-bozkus, R. (2018). Main determinants of Turkey's foreign oil and natural gas strategy. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 114-132.
30. Yuce, A. (2016). Azerbaijan-Turkey Military Cooperation Within the context of NATO and Partnership for Peace (PfP) Program. *The Caucasus and the world International Scientific Journal*, Tblisi, No. 21, c.56-64.

Translated References to English

1. Ahmadi, H. (2009). Turkey, Pan-Turkism and Central Asia. *Central Eurasian Studies Quarterly*, 3 (1). 1-22. **(In Persian)**.
2. Alipour, A. (2015). Turkey's stance towards the main developments in the South Caucasus. *Insight Turkey*, 17(1), 191-211.
3. Atai, F. (1999). A new attitude in Turkey's regional policy. *The Middle East Quarterly*, (19). 117-122. at: <https://sid.ir/paper/479343/fa> **(In Persian)**.
4. Atai, F. (2000). Competition in the region; Examining the policies of Iran and Turkey. *Strategic Studies Quarterly*, 3 (9), 47-60. **(In Persian)**.
5. Avatkov, V. (2022). Turkey and Azerbaijan: One Nation–One State?. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia*, 66(2), 90-100.
6. Aydin, M., & Tezel-Ayдын, S. (2002). Turkish Foreign Policy Bibliography: Bibliography: Sources in English, French and German, 1919-2001 (No. 1-2002). Center for Strategic Research.
7. Balat, M., Ersoy, G. (2005). Baku-Tbilisi Ceyhan Oil Pipeline (BTC) project and Turkey: Investments, future developments and environmental impacts. *Energy exploration & exploitation*, 23(1), 31-39.
8. Bilgin, M. (2010). Turkey Rkey's Energy Sfate Gy: What diffirte aevnce Does it make to become an energy transit corrdior, hub or center?. *Revista UNISCI*, (23), 113-128.
9. Cornell, S. E. (2001). Small nations and great powers. *Journal of Energy Literature*, 7, 279-318
10. Coskun , O. Spicer, J. (2020). In Nagorno-Karabakh conflict, Erdogan eyes Turkey's "place in world order". *Reuters*. 7 October, at: <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-erdogan-analysis-int-idUSKBN26S0HZ>
11. Dadparvar, S., Azizi, S. (2020). Exploring Turkey's Strategic Goals in Caucasus Region

- During the 2020 Nagorno-Karabakh Crisis. *International Relations*, 8(11), 475-482.
12. Davutoglu, A. (2016). Strategic depth: Turkey's position in the international scene. Translated by Noughinejad, M, Tehran: Amir Kabir Publications. **(In Persian)**.
  13. Economic relation. (2023). Embassy of the Republic of Azerbaijanto the Republic of Türkiye. At: <https://ankara.mfa.gov.az/en/content/99/economic-relations>
  14. Emre, S. A., Iskandarov, O. I., Mahmudov, R. B., & Chernov, D. N. (2021). Does Turkey have a Central Asian Project?. *Вестник МГИМО Университета*, 14(3), 82-96.
  15. Energy transmission lines, a mixture of economics and politics (10) A look at the Caucasus National Pipeline and the approaches of America and Europe. (2021). Applied researches of the overseas deputy of the Broadcasting Organization of the Islamic Republic of Iran, 25, January , at: <http://arc.irib.ir/uncategorised-i1074> **(In Persian)**.
  16. Falahatpishe, H. Sharbati, V. Mozafari. M. (2015). Turkey's Foreign Policy in South Caucasus and Interests of Iran and Russia. *Strategic Policy Research Quarterly*. 4 (12), 37-60. **(In Persian)**.
  17. Fallahi, E. Vosoughi, S. (2020). Turkey's new position in the geopolitics of energy pipelines in the South Caucasus, regional implications for Iran. *Strategic studies of public policy*. 10 (35), 60-86. SID. <https://sid.ir/paper/386103/fa> **(In Persian)**.
  18. Foster, J. B. (2006). *The new geopolitics of empire*. *Monthly Review*, 57(8), 1.
  19. Hill, William. (2016). Turkish foreign policy 1774-2000. Translated by PoorEbrahim, N. Tehran: Islamic History Research Institute, First Edition. **(In Persian)**.
  20. Huseynov, Y. (2017). Geopolitics of the Republic of Turkey's Energy Policy. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 337-344.
  21. Jović-Lazić, A. (2022). The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy. *Међународни проблеми*, 74(1), 29-49.
  22. Kaleji, V. (2022). The impact of the war in Ukraine on regional cooperation in the South Caucasus. *Middle East Institute*, 8 June, at: <https://www.mei.edu/publications/impact-war-ukraine-regional-cooperation-south-caucasus>
  23. Karani, Z. (2019). The impact of regional geoculture on the relations between Iran and Central Asian countries. *Southwest Asian Studies*, 5 (2), 45-66. **(In Persian)**.
  24. Larrabee, S. F. (2010). "Turkey's new geopolitics". *Survival*, 52(2), 157-180.
  25. Mackinder, H. J. (2004). The geographical pivot of history (1904). *The geographical journal*, 170(4), 298-321.
  26. Mesbahi, M. (2011). Free and confined: Iran and the international system. *Iranian review of foreign affairs*, 2(5), 9-34.

27. Mikail, E. H., Atun, Y., & Atun, A. (2019). Turkey-Azerbaijan Economical and Political Relations. *Open Journal of Political Science*, 9(3), 512-524.
28. Modebadze, V., & Mehmert Sayin, F. (2014). Georgian–Turkish Relations since the Breakdown of Soviet Union. *Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 4(1), 359-369.
29. MokhtariHashi, H. (2018). Explaining the Concept of Geoeconomics (Geopolitical economy) and Recommendations for Iran. *Geopolitics*, 50 (14), 56-82. **(In Persian)**.
30. Momeni, M. Khangolzadeh Sangroodi, N. (1401). Investigating the impact of the economic components of globalization on economic development in Turkey (2001-2021). *International Studies Quarterly*, 19(3), 103-125. **(In Persian)**.
31. Nelli, M. (2021). Pan-Turkism Manifestations of Turkey-Azerbaijan Military-Political Cooperation. *Գիտական Ըրցիվ/Научный Арцах/Scientific Artsakh*, (4 (11)), 44-53.
32. Pakayin, M. (2018). Turkey seeks to bring the Republic of Azerbaijan under the umbrella of Pan-Turkism. *Anna news agency*, 17, January at: <https://ana.press/0013cv> **(In Persian)**.
33. Reisinezhad, A. (2019). *The Shah of Iran, the Iraqi Kurds, and the Lebanese Shia*. London: palgrave macmillan.
34. Reisinezhad, A. (2021). *Iran and the new Silk Road: from the geopolitics of the road to the diplomacy of the road*. Tehran: University of Tehran Press, First Edition. **(In Persian)**.
35. Souleimanov, E. (2011). Dealing With Azerbaijan: The Policies Of Turkey and Iran Toward The Karabakh War (1991-1994). *Meria Journal*, 15(3).
36. The Observatory of Economic Complexity Azerbaijan and Turkey Trade. (2020). At: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/aze/partner/>.
37. The Observatory of Economic Complexity Azerbaijan and Turkey Trade.(2020)<https://oec.world/en/profile/bilateral-country/aze/partner/>. (accessed on 12 Septeber 2022)
38. The World Bank in Türkiye. (2023). The world bank. 10 Apr, at: <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview>
39. Turkey’s role in the Nagorno Karabakh war: a potential resource for peace. (2013). *Journal of Conflict Transformation*. 15 July at: <https://caucasusedition.net/turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-war-a-potential-resource-for-peace/>
40. Vatankhah, Z., Navazeni, B. (2020). Turkey's Approach to the Nagorno-Karabakh Crisis (2003-2020). *Political Studies of Islamic World*, 9(4), 19-39.

41. Xarici ticarət əlaqələri haqqında. (2021). Azərbaycan Devlet İstatistik Komitesi. February. At: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4810>
42. Yılmaz-bozkus, R. (2018). Main determinants of Turkey's foreign oil and natural gas strategy. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 114-132.
43. Yuce, A. (2016). Azerbaijan-Turkey Military Cooperation Within the context of NATO and Partnership for Peace (PfP) Program. *The Caucasus and the world International Scientific Journal*, Tblisi, No. 21, c.56-64.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی